

FTAMP 03.29.00; 03.41.91

<https://doi.org/10.26577/JH.2021.v102.i3.05>Серхан Чынар* , Абдуллах Гүндөгду

Анкара университеті, Түркия, Анкара қ.

*e-mail: serhancinar@mail.ru

ОСМАНЛЫ ТАРИХИ ТӨЛҚҰЖАТТАРЫНДА ДЕШТІ ҚЫПШАҚ АУМАҒЫ ЖӘНЕ САРАЙШЫҚ ҚАЛАШЫҒЫ

Қазақстанның негізін қалаушы Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың нұсқауына сәйкес, «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында шетелдік архивтерде сақталатын Қазақстан мен қазақ тарихына қатысты дереккөздерді мұрағаттардан жинау және ғылыми айналымға енгізуге бағытталған «Архив-2025» жобасы басталды.

Бұл жұмыста «Архив-2025» жобасы аясында Османлы дәуірінің мұрағаттарында Дешті-Қыпшақ аумағы және Сарайшық қалашығы туралы ақпараттары анықталды. Осы орайда Османлы кезеңі қолжазбалардағы қазақ тарихы жайындағы тиісті бөліктер османлы түрікшесінен қазақшаға көшірілді және берілген мағлұматтардың сараптамалары жасалды. Зерттеу барысында екі саяхатнама мен екі шежіре, барлығы 4 қолжазба қолданылды. Бұл туындылар Сұлтан Сүлеймен дәуірінде мемлекеттің Капудан пашасы болып қызмет еткен Сейд-и Али Рейстің «Миратул Мамалик» атты саяхатнамасы, III Мұрад дәуірінде Қаржы министрлігі (Дефтердардық) қызметін атқарған Сейфи Челебидің «Түркістан мен Қиыр Шығыс» саяхатнамасы; Османлы кезінде Кефе губернаторы болған Ибн Ридванның Таварих-и Дешт-и қыпшақ және Абдулғаффар тарапынан жазылған Умдат аль-(Ағбар) атындағы шығарма. Осы қолжазбалар Алтын Орда кезеңі тарих зерттеулерінде және Дешті Қыпшақ жайында құнды мәліметтер береді.

Түйін сөздер: Дешті-Қыпшақ, Сарайшық, қолжазба, саяхатнама, Миратул Мамалик, Таварих-и Дешт-и қыпшақ, Умдат аль-(Ағбар).

Serhan Cinar*, Abdullah Gundogdu

Ankara University, Turkey, Ankara,

*e-mail: serhancinar@mail.ru

Information About Cumania “Dasht-i Qipchaq” and Saraiçik, in the works of the Ottoman Source

As per the directives of Nur Sultan Nazarbayev, the founder President of Kazakhstan, in his paper ‘The Seven Features of the Steppe,’ the Archive 2025 project was initiated, in order to gather the sources regarding Kazakhstan and Kazakh history, from the archives and libraries around the world.

In this work, within the frame of Archive 2025 project, we detected information about the Cumania “Dest-I Kıpçak”, and Saraiçik region from the Ottoman era archives, and the related parts were transcribed and explained from Ottoman Turkish to Kazakh. During the study, two travelogues and two chronicles, a sum of 4 manuscripts have been used. These works are the travelogue “*Mirāt’ul Mamālik*” by Seydi Ali Reis, who served as the Kapudan Pasha of the State during Suleiman the Magnificent era; the travelogue “*Turkestan and Far East*” by Defter Seyfi Çelebi, who assumed the Defterdar, i. e. Ministry of Finance during Murad III’s era, and *Tavāriḥ-i Dešt-i Qīpçaq* by Ibn Ridhvān, who was a governor of Feodosia during the Ottoman time, and *Umdat al-(Aḥbār)-Tavāriḥ* by Abdulghaffari.

Key words: Dasht-i Qipchaq, Saraiçik, Chronic, Travelogue, *Mirāt’ul Mamālik*, *Tavāriḥ-i Dešt-i Qīpçaq*, *Umdat al-(Aḥbār)*.

Серхан Чынар*, Абдуллах Гүндөгду

Университет Анкары, Турция, г. Анкара,

*e-mail: serhancinar@mail.ru

Информация о Дешт-и Кыпчак и Сарайчик в трудах Османского периода

В соответствии с указаниями Н.А. Назарбаева в статье «Семь граней Великой степи» был инициирован проект «Архив-2025», целью которого является сбор источников, касающихся истории Казахстана, архивов и библиотек всего мира.

В данном исследовании в рамках указанного проекта нами была обнаружена информация о Кумании «Дешт-и Кипчак» и поселения Сарайчик из архивов Османской эпохи. В связи с этим определенные соответствующие его части были расшифрованы и переведены с турецкого языка Османского периода на современный казахский язык. В ходе исследования были использованы два путевых журнала и две хроники. К этим произведениям относятся путевой дневник «Миратул Мамалик» Сейди Али Сулеймена, который являлся судоходным пашой в эпоху правления Сулеймена Великолепного; путевой дневник «Туркестан и Дальний Восток» Дефтера Сейфи Челеби, который принял на себя обязанности возглавить Дефтердар, т.е. Министерство финансов в эпоху Мурада III, также Таварих-и Дешт-и Кипчак Ибн Ридхвана, который был губернатором Феодосии и умдат Аль-(Ахбар) Таварих Абдулгаффари. Эти рукописи содержат ценную информацию об истории золотоордынского периода и о Дешт-и Кипчаке.

Ключевые слова: Дашт-и Кипчак, Сарайчик, Хроника, Путеводитель, Миратул Мамалик, Таварих-и Дешт-и Кипчак, Умдат аль- (Агбар).

Кіріспе

Сарайшық қазіргі Жайық өзенінің төменгі ағысында, батыс Қазақстан жеріндегі Атырау облысынан 50 шақырым жерде орналасқан. Қаланың құрылу тарихы XIV ғасырда Шыңғыс ханның немересі Бату кезеңінде Дешт-и Қыпшақ өңіріне жасалған жорықтар нәтижесінде Жошы Ұлысы – Алтын Орда хандығы кезеңіне сәйкес келеді. Сарайшықтың қолайлы географиялық орналасуы бойынша Ұлы жібек жолының сирек төңірегінде құрылуы, оны қысқа уақыт ішінде Алтын Орда хандығын басты ірі сауда-саттық қалаларының біріне айналдырды. Сарайшық, 1395 жылы Әмір Темір мен Тохта Ханға қарсы Дешті Қыпшаққа жасалған жорықтары кезінде шапқыншылықпен күйретілген. Қаланың қайтадан гүлдену кезеңі 1490 жылы Ноғай ордасының орталығы болуымен басталады. Қала 1513 жылы Қазақ Хандығының негізін қалаған Қасым Хан тарапынан құрылған хандықтың орталық қаласына айналған. Сарайшық кейінгі жылдары патшалық Ресейдің Қазақ жеріне кеңею мақсатымен 1580 жылы орыс казактары тарапынан қиратылып өртеп жіберілген.

Қазіргі уақытта тек Қазақ тарихы үшін ғана емес, жалпы Түркі дүниесі үшін де аса маңызды Сарайшық жайындағы тарихи төл құжаттар өкінішке орай өте аз. Қала жайында ең алғашқы және құнды деректі қалдырған жазба дерек, саяхатшы Ибн Батута тарапынан берілген. Батута Өзбек хан кезінде 1334 ж. Алтын Орда жерінен өткен кезде Үлкен (Сарай мен Берке) мен кіші Сарайжук (Сарайшық) қалалары және бұл қалалардағы діни наным сенімдер жайында мол ақпараттар береді [Ibn Battuta(translate by Aukut), 2002: 22]. Флоренциялық саудагер Франческо Балдучи 1338-1342 жылдары, Италияндық саудагерлер үшін дайындаған және Левант (Шығыс) елдеріне жасалған сауда өнімдері және

ірі сауда қалалары жайында ақпарат беретін “Pratica della Mercatura – Сауда Құқығы” атты шығармасында Сарайшықты, Азоқтан Пекинге созылатын маңызды сауда жолдарын сипаттаған кезде Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағында “Saracanco” атауымен сипаттайды және Сарайшықтан Отырарға шамамен 35-40 күнде жетететінін айғақтайды (Pegolotti F, 1766: 21). Сарайшық өңірі, 1475 жылдары Венециялық картограф Монах Фра Мауроның картасында Жайықтың Каспий маңында көрсетілген. 1558-1559 жылдары ағылшын саудагері Антоин Женкинсон Еділ, Жайық пен Каспий аумақтарына жасаған саяхаты барысында Сарайшықты Каспийдің солтүстік шығыс жағалауында, Терең өзенінің жағасында, Татар кінязі Исмаил Мырза тарапынан биленген, үлкен күмбезді, сауда саттық қала деп айқындайды. Сарайшық туралы түркі тілінде жазылған Әбілғазы Бахадур ханның «Шежере и Түркі» атындағы еңбегінде Жошы ұлысынан Тоқта, Мөңке Темірұлы және Жәнібек хандарын патшалық кезеңдерімен, осы хандар қайтыс болған соң Сарайшық қалашығында жерленгендері жайында ақпараттар берілген.

Кейінгі жылдары Жайық маңының Ресей патшалығының құрамына кірумен бірге, Сібір мен Қазақ даласын зерттеген шығыстанушылар П.И. Рычков, П.С. Паллас (Livoto O- Portugal B, 1966: 21,22), А. Левшин (Levshin, 1832: 39-75) мен А.С. Алексеевтің еңбектерінде Каспий өңірінің тарихи географиясын айқындау үшін Сарайшықпен бірге аумақтағы көне қалашықтармен олардың мәдени қабаттары жайында бірнеше сараптама мен талдаулар жасалған. Сарайшық тек қана географиялық орналасуы және тарихи маңызымен емес, шығыстанушылар тарапынан Қазақ жерін академиялық шеңбердегі ең алғаш зерттелуге басталған жер болуымен маңызын арттырады. Патшалық Ресей кезеңінде басталған осы далалық маусым зерттеулері,

кенес үкіметі кезеңінде археологиялық қазба жұмыстарына айналды. Сарайшық пен Дешті Қыпшақ өңірін көне тарихын зерттеу жұмыстары алғаш рет Н. К. Арзютов тарапынан, барлау жұмыстарымен басталды (Arzyutov, 1937: 126-134). ҚазақКСР Ғылым академиясын 1950 ж. Батыс Қазақстанда, тұңғыш Қазақ археологы Әлкей Марғұлан жетекшілігінде далалық маусым зерттеулері жүргізілді және Сарайшық, XII ғасырда еш бұлтаңсыз форматта салынған қала болуы белгіленгенімен, мұнда Жошы ұлысы мен Ноғай Орда басшыларының жерленген күмбездері табылды (А. Margulan, 1966: 10). Бұл зерттеу мен ізденістер, кеңестік археология ғылымы бойынша тұңғыш рет жарияланған Қазақ Археология картасында көрсетілген (Arheologicheskaya Karta Kazakstana, 1960, 137). Сарайшық жайында кейінгі жылдары С.П. Толстов жетекшілігіндегі Хорезм Археологиялық экспедициясы тарапынан Сарайшықтың локализация проблемасының шешіліп, қаланың өмір сүру кезеңін шартты түрде үш кезеңнен (*Моңғолға дейінгі, Алтын Орда және Ноғай дәуірі*) тұратыны айқындалды. Толстов, мұнда жүргізілген қазба жұмыстар және XI ғасырға жататын араб тіліндегі қолжазбаларындағы мәліметтер бойынша Сарайшықты, Ұлы жібек жолы төңірегінде тұтқындарға салдырылған Рибат және сауда қалашығы болған «Сақсин» деген көне Хорезмдік қаланың орнында жаңа атау берілген қала деп тұжырым жасады (Tolstov S, 1958: 811]. 1996-2000-ші жылдардың арасында қазба жұмыстарын жалғастырған Батыс Қазақстан Археологиялық экспедициясы, С.П. Толстовтың сараптамасына қарсы Сарайшық жерінде Моңғолға дейінгі қабаттардың табылмағандығы және бұл қалашықтың Алтын Орда кезеңінде салдырылғаны айғақталды (Samashev-Cinar, 2015: s. 181).

Материалдар мен әдістер

Жалпы түркі дүниесін бір шаңырақ астында біріктірген тарихтағы соңғы ел болған Алтын Орда мемлекетінің астанасы Сарайшық, географиялық тарихи маңызымен қатар шығыстану ғылымы бойынша құнды бір орны болған киелі қала. Қазақ ұлтының негізін қалаушы Алтын Орда мемлекеті және соның Қазақ жеріндегі қалған тек қана астанасы болған Сарайшықтың тарихи маңызы осы күнге дейін азайған жоқ.

Бұл мақалада Дешті Қыпшақ және Сарайшық туралы мәлімет берген Османлы қол жазбаларын анықтау және транскрипциясын жасау болып табылады. Зерттеу барысы бойынша қолданылған

бірінші түпдерек, I. Сұлтан Сүлейменнің билігі кезіндегі, Осман империясының Теңіз капитаны қызметін атқарған Османлы география және Теңізшісі, Сейди-Әли Сүлейменнің «Mir'atü'l-Memalik (Елдердің айнасы) мағынасындағы шығармасы қолданылған, Сейди-Әли Сүлеймен Суэц капитаны лауазымына тағайындалғаннан кейінгі Үндістаннан Бағдадқа қайтар жолдағы, көріп тамашалаған қалалары мен мазарларды, осы жолда кездесетін қиындықтар мен куә болған оқиғалар туралы мәліметтер береді. Бұл шығарманың Османлы тарих зерттеулеріндегі басты ерекшелігі Шағатай тілінде жазылғанымен, Османлы кезеңінде жазылған алғашқы саяхатнамасының болуы. Зерттеу барысында қолданылған екінші түпдерек Дефтерлар Сейфи Челеби тарапынан Сұлтан III. Мурадқа ұсынылған Түркістан мен Қиыр Шығыс саяхатнамасы. Хижа санауымен 990 жылында жазылған бұл еңбек моңғол дәуірінен бастап Азия тарихының қысқаша баяндалуын білдіреді. Челебидің осы шығармасының басты ерекшелігі, Түркістанның, Қиыр Шығыстың, Үндістан мен Иранның жағдайы баяндалады. Зерттеу барысы бойынша қолданылған үшінші түпдерек Абдулла Ибн Ридванның Османлы түрікшесінде жазған “*Tevārîh-i Deşt-i Kıpçak ‘an Hıtta-i Kırım veya Tevārîh-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*” атындағы осы теварихінде «шығармасында» Османдықтар кезінде Қаратеңіздің солтүстігінде орналасқан Қырым хандығы және Татарлардың тарихы туралы нақты мәліметтер берілген. Зерттеу барысы бойынша қолданылған төртінші түпдерек, Қырымдық Абдулгаффар тарапынан жазылған Умдет әл-Ахбар атындағы теварихнама. Бұл шығарма Жошы ұлысының пайда болуынан бастап оның таралуына дейінгі кезеңмен бірге Қырым хандығын сипаттайды.

Нәтижелер мен талдаулар

Сейди-Әли Реис «Mir'atü'l-Memalik» шығармасы

Сәди Әли Сүлейменнің отбасы Синоп қаласынан Стамбулға қоныс аударып, өзі осы жерде Галатада дүниеге келген. Әкесі Дар Ага Саадат Хас Әміре петхүтесі Хүсейин Ағдар. Оның атасы Сұлтан II (екінші). Фатих уақытында, Галата верфтерінің орынбасары. Сәди Али отбасылық үрдісті жалғастырып, жастық шағынан кемеге көмекші болып кіреді. Барбарос Хайреддин Паша бастаған кемеді қолбасшы болған. Мұрат Реис Патшалық флотпен теңіз әскерін жоғалтқаннан кейін

Үндістанның кеме капитаны болуға және Суэц каналын Басраға әкелуге Мұрат Сүлейменнің орнына Ұлы Сұлтан Сүлеймен тарапынан тағайындалды. Бұл оқиға оның өмірін түбегейлі өзгертті. Ол 1554 жылы кемеңі тез арада жөнделпайындап 5 ай бойы қолайлы теңіз маусымын күтіп әскери теңіз флотымен бірге Басрадан атанып кетті (Kafalı, 1976: 22). Сейди-Әли Реис, Басрадан Суэцке дейінгі 15 желкенді кемемен жолға шықты, Хорфакан қаласындағы 25 Португалдық флотты кездестірді. Португалия кемесімен арада қақтығыс шығып, кемелерді тас-талқан етіп жолын одан әрмен жалғастырды. 1554 жылы ол Оман еліне және Ахмедабадқа барды. Кемелер сол жерде су тасқынынан зардап шеккені үшін, қалған кемелерді сатуға және Ыстамбұлға қайтып оралуға шешім қабылдады. Осы бағыт бойынша саяхатын бастаған Сейди-Әли Реисті, алдымен Гуджарат сұлтаны Ахмет Хан қарсы алды. Кейін ол Лахорға және осы қаладан Делиге дейін келіп, Темірұлдарынан Хумаюн Шахпен біраз уақыт бірге болады. 1555 жылы Хумайун Шах қайтыс болғаннан кейін, Хорезм арқылы Дешті-Қыпшақ жерінен өтті. Сейди-Әли Реис осы бағыт бойынша, Астрахан қаласына бару үшін, Қыпшақ жерінде бір ай бойы сапар шекті. Бір айлық сапардың соңында ол Қазақ жеріндегі Сарайшық қаласына жетті. Бірақ 1556 жылы орыстар Астрахан қаласын басып алғандықтан, оралуға мәжбүр болды. Сейди-Әли Реис, Түркістанда 4 жыл бойы жалғасқан сапары бойынша, Кабул, Самарқанд, Бұхара және Мешет билеушілерімен кездесті. Ол Ирандағы Мешет губернаторы тарапынан қамауға алынып, кейін босатылды және 1-ші Шах Тахмибске жіберілді. Түрмеге қамалғаннан кейін, Анатолияға (Анадольға) баруға рұқсат берілді; Сейди-Әли Реис, 1-ші Шах Тахмибс тарапынан Сұлтан Сүлеймен Кануниге жазылған хатты алып, Қазвин (1557) арқылы Багдадқа жетті. Сейди-Әли Реис осылайша, Басрадан шыққаннан кейін 3 жыл 7 ай өткенде Османлы еліне оралды. Бұл тараушада Сейди-Әли Реистің «Mir'atü'l-Memalik» атты саяхатнамасының ішіндегі Туран аймағы және Сарайшық туралы мәліметтердің аудармасы жасалды (Kafalı M., 1965: 23).

Mir'atü'l-Memalik шығармасының «Vilayet-i Turan-ı Zeminde Maverâinnehir'de Vaki Olan Ahval-ı Beyan Eder» тараушасындағы Туран жеріндегі сан түрлі оқиғалар

Осылайша Туран елі жайлы мәселені қозғауға кезек келді. Базар-ы Нев жолымен, Чаршам

қаласына келдік. Осында Хаджи Юсуб Шерихтің қабіріне бардық. Сол жерден Чағаниянға, немесе Қисари Шатманға жеттік. Өзімнің тапсырмаларым мен Шыңғысұлдары Тимур Сұлтанмен кездестім. Сол жерден Шехр-Себез, Кеш қаласына келдік. Бұл әдемі қала Темірдің туған жері ретінде танымал (Seydi Ali Reis, 1894: 63).

Бұл қалада Хашым Сұлтанға барып, жолға шықтым, Самарқанд жолына мыңдаған қиындықпен өтіп кеттік. Самарқанд күн шығысында пайда болды. Бұл, көктегі жәннәт сияқты бір қала болды. Мұнда мен Барақ ханға барып, оған сыйлықтар ұсындым. Ол да сондай-ақ, жылқы беріп сыйлық жасады. Падишах Алемпенах Сұлтан Сүлеймен хан біраз бұрын Барақ ханға елшілерін жіберген екен (Seydi Ali Reis, 1894: 64). Бірнеше қару-жарақ пен артиллерия жібергенін білді. Барақ Хан «Невруз Ахмедхан» таққа отырудан кейін оның ағасының ұлы Абдулламиф Ханмен ауыстырылды. Амма Бельде Пир-Мухаммед Хан Барақ ханның патшалығын мойындамады (Seydi Ali Reis, 1894: 65). Пири-Мұхаммад Барақ ханның ағасының немересі болған. Осы себепті Тұран елдері толыққанды бауырластық соғыста болды. Бұл жағдайда Сұлтан Сүлейманға жіберген атысушылар, Самарқандтың Ахмед сержантының бастамасы Самарқаннан кетіп қалды. Олар Константинопольға Ташкент-Бұхара-Хорезм арқылы барды. Алайда бірнеше Османлы шенеуніктері Самарқандта қалды (Seydi Ali Reis, 1894: 66). Барақ Хан, менің жағдайым бойынша, аймақ болысымен бірге хандыққа баруды ұсынды. Мен оған Сұлтан Сүлейменнің күтіп отырғанын айттым. Шын мәнісінде, Түркістандағы Барақ ханның билігінің соңы күмән туғызды. Оның ағасы өз ұлдарын тақтан тайдыратын уақыты болды. Онымен бірге аздаған сарбаздар болды. Алайда мен Сұлтанның көмекке деген ниетін жеткізуге келістім (Seydi Ali Reis, 1894: 67).

Ахмет Яссауидің немерелерінен болған Садр-ы Алем және басқа шейхтерімен кездестім, Ханның Сұлтан Сүлейманға бағындырғаны туралы баяндамасын алдым. Осы уақытта қаланың ішінде орналасқан тарихи орындарына бардым (Seydi Ali Reis, 1894: 68).

Бір күні Барақ хан:

Барып көргендеріңіздің ішінде ең әдемі қала қайсысы? деп сұрады.

“Dil ser-î kûyin koyup etmez Behiştî arzu- Her kişîye kendi şehri yeğ gelir Bağdâd'dan”- нақты аударғанда әр адамға, өзінің жері Бағдат шаһары Ханға, оразаның бесінші күнімен қоштасқанымнан кейін бірнеше күн өткен соң,

сапарымызды жалғастырдық. (Seydi Ali Reis, 1894: 69). Осы жерден кемеге жеттік. Зарешан өзені арқылы Гаквуан (Gücdvani) қаласына келдік. Осы жердегі танымал шайх Сайид Гуюджеваның мазарына зиярат қылдық. Сапарымыз Пул-и Рыбат арқылы Бұқараға түстік, бірақ Бұқара Әмірі Сейд Бұрханмен Харезимнің сұлтаны арасында соғыс болған еді. Сондықтан баратын жолдар өте күрделі болды. Сапар кезінде, екі жағынан да, менің қарсы тарапқа көмек беруге қорыққандар. Қолында Барақ Ханның бұйрығы болса да, осы жағдайда өте қиыншылық болды. Соны көрсетіп, тек мақсатымыз Османды еліне оралу болғанын түсіндіруге тырыстым. Осы аймақтағы сапарымыздың соңғы жері болған Бұқара қаласына жеттік. Сол кезде Бұқарада Сейд Бұрханның жанында 40 шақты Османдық Янычарысы – «Әскері» болған. Бұл шапқыншылықта менің үш қызметкерім қайтыс болды. Ал мен де қайқы қанжармен жарақаттандым. Олар мені Хорезмдік деп ойлап қылышпен әрекет жасағандар. Сол кезде Сейд Бұрханның қызметінде болған екі Османдық мені көріп, бір әрекет жасап құтқарылғанмын. Сонымен қатар сол Янычарылар маған құрмет көрсетіп, мені Сейд Бұрханның жанына апарған. Сейд Бұрхан өте әдемі жас жігіт еді, мені құшақтап тұрып шын жүректен басымнан өткен күрделі жағдай үшін кешірім сұрады (Seydi Ali Reis, 1894: 70).

- Шайқас кезінде келгенсіз. Әрине жылудың жанында құрғақ та күйеді.

Сейд Бұрхан менің жанымға Шыңғыс ұлдарынан екі адамды беріп, Кемал-ы ниетпен, біздің көпірден өтуімізге рұқсат берді.

Сейд Бұрхан: бұл дүниеде және ақыретте менің атабабам бол, сізге Бұқара қаласының билігін берейін, соны құдіретті Сұлтан Сүлейманның орнына алыңыз деп ниет қылған, ал бірақ: Егерде менің қолыма барлық Мауераннехрды берсеңіз де, осы жерден қоныс аудару бізге ыңғайлы емес, бірақ сіздің тіршілігіңізді мен және Сұлтан Сүлейманға ұсынамын. Алла тағала бұйырса бұл жерлердің хандығы сізге нәсіп болсын деп, барша аман тілегімді айтамын. Бұқарада шамамен 15 күн бойы болдым. Ханның қалауы бойынша мен Шағатай тілінде жазғанмын және соны сыйлық ретінде ханға ұсындым. Сейд Бұрханның басты мақсаты ол Османлы елінен жанымызда әкелгеніміз темір мылтықтарды өзіне тартып алу еді. Бізге күшпен, Түркістанда мыстан жасалған, 40 мылтық, бір жылқы, екі бағалы кітап және басқа да сыйлықтар берілді. Сейд Бұрханның жанынан шыққаннан соң, Бұқарада шейх Хаджа Бахаддин

Накшибенде мен Әмір Исмаил Самананидің қабірлеріне зияраттар қылғанмын (Seydi Ali Reis, 1894: 71).

Milr'atü'l-Memalik шығармасының «Vilayet-i Harezim'de ve Deşt-i Kıpçak'ta Vaki Olan Ahval-ı Beyan Eder» тараушасы Хорезім уәлаяты және Дешті Қыпшақтағы орын алған оқиғалар баяны

Шәуілдің аяғына қарай Хиуадан оралдық. Бес күнде Хорезм қаласының тақ шаһары саналатын Үргенішке жеттік, бұл шаһар «Хорезм» деп те аталған. Заманында бұл топырақтарда Шыңғыс ұрпақтарынан Дос-Мұхаммед ханның салтанаты билік құрған. Ханның құзырына шыққанымда інісімен бірге қабылдады (Seydi Ali Reis, 1894:71). Нежмеддин Кубрадан бастап бірнеше кесенелерді зиарат еттім. Маңғыт мырзаларынан дәл осы уақытта әйгілі сопы Шейх Абдуллатиф бакилық болғаны туралы хат алғанда Хорезмге қайта оралдым. Дос-Мұхаммед ханның көкесі Ақтай хан мен ұлы Мұхаммед қажы Сұлтанмен де жүздестім. Екеуінің қолынан алған кітаптарым бар (Seydi Ali Reis, 1894: 72). Осы байланыс негізінде Шағатай тілінде жеті бәйіттен тұратын ғазал жаздым. Зұлқағда айының алғашқы таңы Үргеніштен қайттым. Бір айдан аса Дешті-Қыпшақты саяхаттадым. Сапар кезеңінде Маңғыт тайпалары күшті болғаны үшін өзімізді қорғау және сақтау ретінде олардың киімдерінен сатып алғанбыз. Сапар кезінде, күзгі мезгілді. Жерді қырау басқан, жолда Шам жерінен өтіп, Сарайшыққа келдік. Үш Османлымен жолығып былай деп сөйлестік.

Касаба-и-Сарайшыққа жеткенде бірнеше қажылармен Самарқандтан рұқсатпен бара жатқан Румилерінен үш нефер (Сарбаз), Үрян-и Мукаберден келіп, бізге қанда (қайда) кетесіз, Хешдер хан (Астрахан хан) Орыстар жаулап алды, ал Ахмед Чавуш муктем әдуп, біздің ағамызды Маңғыт-Мирзадан, Аслан Мирзаға бағынғандар ұрлады, ол йа мент бады, оралындар деген (Seydi Ali Reis, 1894:73).

Хазар дариясын басып өту үшін осыншама жол тауқыметін тарттым. Алайда Сарайшық арқылы Хазардан өту қауіпті екендігі жеткізілді. Орыстармен сыбайластық орнатқан Ноғайлар бұл жерді қарауылдап, қарақшыдай жолды кесіп, өтпек болғандарды өлтірген. Барақ ханның Сұлтан Сүлеймен хан хәзіретіне жіберген елші Иран арқылы Станбұлға баратынын баяндады. Бұны ести сала сол түстік жолынан бас тартып, Иран арқылы Анадолыға ат басын бұрдым. Осы мәселені бір ғазалмен жеткіздім. Қолымыздан

келер басқа шара жоқ-ты. Кейін қайта Үргенішке келіп Дос Мұхаммед ханың құзырына шықтым. (Seydi Ali Reis, 1894: 74). Қай бағытта бет алмақ ойыңыз барды? – деп сауал қойды: – Мешхеде Хорасаннан Ирак ажеми жолы арқылы Ираки – араб, яғни Бағдатқа бару (Seydi Ali Reis, 1894: 74).

Өзірге осы жерде тұрақтаңыз деді хан. Көктемге қарай Манғыт тайпасы тарап, сол түстік жолы ашылады. Орыстарда өзара жол кесе қоймас. Бұл жерден Бағдат алыстау. Көктемге дейін күткенше Иран арқылы жол тартуды жөн көрдім де, бір жылқыны жетектеп жолға шықтым. Иран жолы қауіпсіз-ді. Сол түстік Хазар дариясы жолы ашылғанымен Кафказдан өтудің өзі күрделі мәселе еді. Осы сәтте Шах пен Падишаһ Жихан хазіреттері сұлх негізінде достық қатынаста еді. Дос Мұхаммед хан қанша мәрте ескерту жасағанымен:

Шиит Түркімен басшылары сіздің Шахпен кездесуіңізге кедергі келтіреді десе де мен жаратушыға сеніп жалбарындым. Түйемен сапар шегуде едік, жолдың да тауқыметі таусылты. Ақыр соңы Үргеніштен Зилһижаның соңғы күнінде қайттық (Seydi Ali Reis, 1894: 75).

Сейді Али Реис, мамыр айының басында Ыстамбұлға оралып Эдірнедегі билеуші Кануні Сұлтан Сүлейманның алдынан шыққан. Әскери теңіз күштерінің зардап шеккеніне байланысты сұлтаннан кешірім сұрады. Өзінің сапары бойынша ол билеушілердің берген 18 маңызды рапорттарын ұсынды; Сәйди Али Реис қираған флотты басқарған кезде онымен болған оқиғалар ерекше, ол оқиғаларға кінәлі емес екендігі байқалып, осы бағытта шешім қабылданды. Сейді Али Реис ол бірінші кезекте мәртебелі ғалым болған, содан кейін Диярбакырда кітапханашы болып, ғылым жолында қызмет атқарған. Сейді Али Реис, қалған өмірін Сулеймен сұлтанның бұйрығымен ол Селим ханзадаға қызмет еткен. Гадата Хас-са кеме басшыларының бірі болды. Соңғы тапсырмасы белгісіз. Ол жылы Ыстамбұлда қайтыс болған. (Seydi Ali Reis, 1894: 23).

Бір османдық қызметкер Дефтердар Сейфи Челеби және оның «Түркістан мен Қиыр Шығыс саяхатнамасы»

Сұлтан III. Мурадқа ұсынылған бұл саяхатнама Моңғол дәуірінен бастап Азия тарихының қысқаша баяндалуын білдіреді. Челебидің осы шығармасының басты ерекшелігі, Түркістанның, Қиыр Шығыстың, Үндістан мен Иранның жағдайы баяндалады. Бұл шығарма Тарихи географияның сирек түрі болып табылады. Саяхат жазбаларында түп деректер, жазбаша және

ауызша деректер пайдаланылған. Осы еңбекте айтарлықтай дәрежеде өз кезеңінің билеушілері мен оның ізбасарларына тиесілі болып, олардың кейбіреулері туралы жалпы түсінік береді (Seyfi Celebi (Translated by Acar), 2014: 11). Челеби қайтыс болғаннан кейін шығарма географиялық негізде ұйымдастырылған және тоғыз тарауы жарық көрген. Бұл қолжазбада: *Қытай, қалмақ және Тибет префектурасы, Қашқар және қазақ өңірі Тур, Кашир-Ауганстан, Үнді сұлтандары Жалаладдин мен Элдаде, Үнді префектурасындағы Жалаледдиннің бейресми сұлтандары, Мауеранахир Өзбек сұлтандары Ахвалир, ащыбаи провинциясының Қызылбашылары және басқа да сұлтандар, Қызылбашалар, Ащым сұлтандары Қызылбашалар және Баюндыр хане Ахваллах туралы* мәліметтер ұсынылған (Matuz, 1968: 17-18).

Дефтердар Сейфи Челебидің түп нұсқа атауымен – «Кітабы Теварих-и Педишахан-и Вилаят-и Хинт және Қытай, Кәшмир және Вилаят-и Әсем, Қашқар, Қалмақ, Қытай және Саиир Падишахан-и Пенди. «Эт Сұлтан» және «Үнді Сене Хиндустан дер Заман-и Султан Мурадибн» Сұлтан Селім Хан мин Те'лифат-и Дефтердар Сейфи Челеби эль-Мерхум һижра 990 жылы» (Matuz, 1968: 51). Екі қолжазбаның ешқайсысында тақырыптар болмағандықтан, Сейфидің еңбегі автор қайтыс болғаннан кейін Лейден мәтініне қосылған “*Kitâbi Tевârih-i Pâdişâhân-ı Vilâyet-i Hindu ve Hutây ve Keşmîr ve Vilâyet-i ‘Acem ve Kâşkar ve Kâlmâk ve Çîn ve Sâ’ir Pâdişâhân-ı Pişîn ez Evlâd-ı Çengîz Hân ve Hâkân ve Fağfür ve Pâdişâhân-ı Hindûstân der Zamân-ı Sultân Murâdibn Sultân Selîm Hân min Te’lifât-ı Defterdâr Seyfi Çelebi el-Merhûm fi Sene һижра 990 târihinde*” осы түсініктеме арқылы танылды. Саяхатнаманың нұсқаларының қазіргі көшірмелердің бірі Лейден университетінің кітапханасы «№ 917/1» каталогында, ал екіншісі – Париждегі “Bibliothèque National, Supplement Turc (Париж Ұлттық кітапханасы), 1136 қорында орналасады (Matuz, 1968: 16-17).

Сейфи Челеби саяхатына байланысты академиялық шеңберде Француз зерттеушісі Джозеф Матуз осы уақытқа дейін жүргізілген ең ауқымды зерттеуді өткізді (Woodhead, 2012: 33). Матуз шығарманың екі сақталған көшірмесін, оның транскрипциясын және талдау мәтінін дайындап салыстырды (Matuz, 1968: 17). Башқұрттың танымал тарихшысы Зәки Велиди Тоған, Ислам энциклопедиясына жазған «Али Акбар» атты мақаласында (Togan, 2002: 75), және басқа ерекше еңбектерінде (Togan, 1947: 139), Дефтердар

Сейфи Челебидің, Османды сұлтаны III. Мурад кезінде Орта Азия мен Қалмақ жерінде жасаған сапары және өз қолымен жазған осы саяхатнаманы жоғары деңгейде бағалаған (Babinger 1992:75), (Matuz, 1968: 14). В. Бартольд, Күшім Хан туралы мәлімет бергенде, ол Сейфи Челебидің осы еңбегінде қолданып жиі сілтеме берген (Barthold, 1990: 314).

Дефтердар Сейфи Челебидің саяхатнамасындағы “Fasl-ı Sâni Kaşkar ve Qazak ve Tura Padişahları Ahvalidur” екінші тарауша: Қазақ және Тура сұлтандары жайындағы мәліметтер

Beyt Kıymet-i ilm râ zi dest medih

Cânib-i şer râ i,kest medih ve Kaşkar’dan beri bir tayfa var atına Kırgız(Kazak) dirler anlar dahi konargöçer taifedir. Moğol (22a) cinsidir. Çoklug kavimdir içlerinde bir padişahları yokdur. Begleri vardır beglerine Kaşka dirler ne kâfir ve ne Muselmandırlar yerleri sarb tağlardur ve yer yer derbendleri vardır. Üzerlerine bir padişah leşker çeküp varsa evlerin tağ içine çekerler ve kendüiler ol derbendlerin ağız alup tururlar kimse geçirmez ve yede idüp üzerlerine gelen leşker üstüne kar yagdurup sovuk iderler ki ol leşkerin eli ayağı tutmaz olur ve ol kar ve sovuk ardınca hamle/idüp savaşurlar düşmeni zebun (Matuz, 1968: 87).

(22a) тайпаларының құрамына кіреді. Сандары көп бірақ іштерінен бүкіл Қырғыздарға билік еткен Сұлтан табылмайды. Олар жалғыз өз мырзаларына бағынады және сол мырзаларға «Қашка» атауы беріледі. Бұл тайпа ешқандай бірде бір мұсылман емес. Олардың қоныс аударған жерлері тік жартастардың арасында орналасады, ал өздерінің дербенд деген қорғандары болады. Егер оларға кез келген бір сұлтан әскері жорыққа шығатын болса, олар киіз үйлерін тауға апарып, осы дербенттің аузын қорғаулары үшін бұл жерден ешкім өте алмайды. Жалғасында Жада қылып жауынгерлердің үстіне түскен қар олар дауыл тудырады. Осылайша жаудың әскерлері қол көтере алмайды. Олар қар мен суықтан кейін әрекет етеді, жауды қатты азапқа салады.

(22b) *iderler. Ve ademleri ölen de toprağa defin itmezler yüksek ağaçlar vardır tâbutı ile ol ağaçlara çıkarup korlar bir tâ'ife var ki iki kere yüz bin evi var. Müselmandırlar İmam-ı A'zam mezhebindedirler hânlarına Tevekkel dirler. Çengiz neslidir bunlara Kazak anuniçün dirler ki Taşkend'de ve Buhara'da padişah olan Çengiznesli çünki kânunlarıdır ki bir pâdişah ölic egiz oğlanlarının her kangısı yaşla büyük ola anı padişah iderler (Matuz, 1968: 87).*

(22b) Жауынгерлер өлгеннен кейін жерленбейді. Олардың биіктігі өте жоғары ағаштары бар. Жерлеу рәсімін осы ағаштарға табытпен алып барып, сүйектері тозғанша осы жерде қалдырады. Бұл тайпамен шекаралас болғандар Қазақ деп аталады. Бұлардың ішінде бір ру орналасады, олардың екі жүзмыңдық шатырлары бар. Бұлар мұсылман және имам Ағзам масхабына бағынғандар. Хандары Тауекел делінеді. Бұлар Шыңғыс ұрпағына кіреді. Сол үшін бұларға Қазақ деп атау беріледі, Ташкент және Бұхарада сұлтан болғандар Шыңғыс ұрпағынан тарағандар. Қазақ рулары, хан сайлау салты бойынша, бірде бір сұлтан қайтыс болса, оның ұлдарының қайсысы үлкен болса, оған бағынып хан тағына көтереді.

(23a) *ve küçüklerinin her birine bir şehir verirler. Anlar dahi birbirine kah muhti olurlar ve kah cenk iderler kangısı ki mağlup olsa ayruk vilayet içinde turamaz kaçar beriyerlere gider bu Kazka pâdişahları dahi kadimden dedeleri Buhara ve Taşkend saltanatı üzere birbiriyle cenk idüp mağlup olup ol beriyyeye kaçup orada kalmışlardır bunlara Kazak anuniçün dirler. Atları ve koyunları ve develeri çok olup evleri araba üzerinde olur ve kaftanları koyun derisinden olur renk (Matuz, 1968: 87).*

(23a) Жана сұлтанның бауырларының әрқайсысына бір қала беріледі. Бұлар бір-бірлеріне қарсы кейде мейірімді, кейде жау болады. Қайсысы жеңілсе, бір тақ астына тұрмайды. Дала аймағына қоныс тебеді. Тіпті бұл қазақ сұлтандарының кезінде үлкен аталары Бұхара мен Ташкент үшін соғысып қайтадан далаға оралғандар. Сол себептен бұл тайпаға Қазақ атауы берілген. Жылқылар, қойлар мен түйелері өте көп бай болып, ал үйлері арба үстінде болады. Және шапандары қойдың терісінен жасалып, олар

(23b) *boyarlar atlas gibi olur. Buhâra'ya getiürler satarlar atlas kaftan bahasına alurlar şöyle nazik ve makb'ul olur. Ve bir 'acâ'ib dahi bu ki yağmurlukları daji bu zikr olan deriden olur aslâ yağmur geçmez ve islanmaz zirâ ol vilayetde ba'zı otlar vardır anunla terbiye iderler. Ve Kazak t'aifesinden bir tarafına Tura vilayetidir. Yigirmi günlük yol eni uzunu vardır. Deşt-i Kıpcağın öte kenarıdır padişahlарına Küçük Han dirler. Çengiz neslidir. Müselmandır İmam-ı A'zam mezhebidir. (Matuz, 1968: 89).*

(23b) кейбір түске боялады. Бұл шапандар атлас терізді болады. Олар өз тауарларын Бұқараға апарып сол сауда тауарларын сатады. Бұл шапандардың барлығы атлас терісінен жасалады. Сол үшін жаңбыр жауса ешқашан

суланбайды. Өйткені осы аймақта кейбір шөптер болады, терілерді сол шөп арқылы жұмсақ қылынады. Қазақ тайпасының бір бөлігі Тура губерниясынан, бұл өңірге жету үшін 20 күндік жол жүру керек. Бұл аймақ Дешт-і Қыпшақтың арғы беті болады. Олардың сұлтандары Күшім хан болып, апарып Шыңғыс ұрпағынан тарағандар. Мұсылман болып, Имам Ағзам масхабына бағынғандар.

(24a) *Küçüm Han bir yere gitmiş idi. Rus kâfiri gelüp gice ile Tur'a şehri ald. Küçüm Han haberdar olucağız şehri kuşattı bir iki yıla dek kâfiri taşra çıkmazға komadı âcip idüp sonra aldı yine Tura'yu. Bu hikayet yakında oldu ammâ Rus Tura'yu aldıktan Küçüm Han'ın bir oğlun tutub Moskov'a gönderdiler. Küçüm Han vilayetinin etrafında "aca'ib t'a-ifeler vardır ve suretleri "âcip garib şekildir ve dillilerin hiç kimse anılmaz dinleri ve mezhepleri yoktur hemân hayvan misalindedirler. Ve ol* (Matuz, 1968: 89).

(24a) Күшім хан бір күні Тұра қаласынан шығып кетті. Орыс кәпірі келіп, түнде Тұраны жаулап алды. Күшім хан хабардар болған соң, ол қайтадан Тұраға оралып қаланы қоршап, ол екі жыл бойынша кәпірді сыртқа шығармады. Орыс шапқыншыларына тойтарыс беріп қаланы қайта өзіне бағындырды. Бұл оқиға жақын арада болды. Бірақ орыстар Тұраны жаулап алған кезде, Күшім ханның бір ұлын ұстап алып, оны Мәскеуге апарады. Күшім хан вилаятының (губерния) айналысында ғажайып таңқаларлық тайпалар бар. Олардың жүз пішіні бір түрлі болып, бұлардың тілін ешкім түсіне алмайды. Олардың не діндері немесе масхабтары жоқ Сунниттік сектаны қабылдаған. Османлы ғалымдары мен улемалары Орталық Азияда тұратын түрік тайпаларының мұсылмандық ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар өз секталарына сәйкес келмейтін (шиа және т.б.) өз шығармаларында негізінен мәлімдейді. Бұлардың барлығы далада жануарлар сияқты өмір сүреді. Және осы

(24b) *vilayetde yay günlüklerindeki gice gayetle kısa olur kırk gün mutassıl yatsu namazı kılmayup subh-ı sâdik olur, meşhu kıssadır ve Küçüm Han'ın ecdadı Cengiz'e dek ol vilayetde saltanat iderler ammâ Kaşkar padilâhi Abdürreşid Han'ın ecdadı Çengiz'in hur'ucundan beri Kaşkar'a hükmi derler. Çengiz'in hur'ucunu Acem şu'arası namz etmişlerdir oüli Gülagu'yu gönderüp Bağdad'da Mu'tasım halifeyi şehid etti kendüsi Horasan'dan berü gelmedi.* (Matuz, 1968: 89).

(24b) аймақта жазғы күндер өте қысқа өтеді. Шамамен 40 күн бойы құптан намаздарын оқи

алмай-ақ күн шығады, бұл әйгілі бір қысқа әңгіме. Күшім ханның аталары Шыңғыс билік еткен кезден бастап мұнда билік еткен. Бірақ Қашқар ханы Абдурресиддің аталары бойынша Шыңғыс көшіп келгеннен бастап Қашқарды басқарғандар. Шыңғыс хан өзінің ұлы Хулағунды Бағдатқа жорыққа жіберіп, Аббаси халифасы Мұхтасымды шехіт қылған. Өзі Хорасаннан асқан жоқ.

Ибн Абдуллах Бін Ридван “*Tevarih-i Deşt-i Kırçak*” шығармасында Дешт-і қыпшақ аймағы туралы жазылған мәліметтер

Абдулла Ибн Ридванның Османлы түрікшесінде жазған “*Tevārîh-i Deşt-i Kırçak 'an Hıtta-i Kırım veya Tevārîh-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kırçak*” атындағы осы теварихінде «шығармасында» Османдықтар Қырым хандығы және Татарлардың тарихы туралы нақты мәліметтер берілген. Бұл қолжазба түп дерек іс жүзінде қысқаша (ala vecih'i- ihtisar) түбіріндегі сипаттама болып табылады. Ибн Ридван, алғашқы Қыпшақ хандарының тарихын жазған кезде, Хафиз Мұхаммед Ташкенди және Шейх Ахмед бин Омар бин Араб Шах Ансари сияқты бірқатар ежелгі тарихшылардың түп деректерін қолданған (Vabinger, 1992 : 194). Ибн Ридван бұл шығармасында Османлы сұлтаны IV Мурадтың билігіне дейін (1623-1640) Қырым тарихын, әсіресе әкесінен естіген мәліметтерімен және өз байқауларымен дайындаған. Автор Османлы әулетіне осы туынды дайындаудағы Қырымның маңызы мен орнын еске түсіру үшін жазғанын, қолжазбаның кіріспесінде, Османлы теңіз кемелерінің Реисы (капитаны) Хусейн пашаға ұсынылғаны анықталған (Ibn Ridvan, 2012:1).

Шығармада XV ғасырдың екінші жартысынан бастап, Кефе мен Менкуп бекіністерінің Осман билігінің қол астында алынғаннан кейінгі Қырым хандарының саяси тарихы баяндалады. Шығарма барысында, тиісінше Дешті-Қыпшақ пен Қырым географиясы, Қырымдағы Кемал Ата менкибеси, Дешті-Қыпшақ хандары, Гедик Ахмет паша сәйкесінше Кефе мен Менкуб қамалдарын басып алу; Менгли Гирайдың Қырым ханы болу, Осман сұлтандары тарапынан тағайындалған хандар, Ридван пашаның Кефе губернаторы болып тағайындалуы және Дешті Қыпшаққа жету; Қырым Гирей (Сахин-Гирей, Мехмед-Гирей, т. б.) арасында, Хани-бек-Гирей), Индаль-сахарадағы шайқасы; Ридван пашаның қолбасшылығында Ширван мен

Дағыстанға жасаған әскери жорығы, Қырым хандығының мемлекеттік ұйымы; Шахин Гирай мен Ацем Шахы I. Аббас арасындағы сектанттық қатынастар; Дунай өзені жағасындағы Бабадағ шайқасы; Татар-Өзи казактары арасындағы шайқастар қорытындыланады. Бұл қолжазба Париждің Ұлттық кітапханасында және Арсенал кітапханасында орналасқан. Бұл шығарманы Поляк түркітанушы Ананияз Заяцковский тарапынан «*La Chroniquet Des Steppes Kiptchak Tevarih-I Dest-i Qıpcak Du XVII E Siecle*» деген атаумен, 1966 жылы Варшавада еш индексіз басып шығарды және сыни түрде басылып, француз тіліне аударылды (Ibn Rıdvan, 2012:2-3).

Қолжазба ішіндегі «Дешті Қыпшақ аймағы және Сарайшық қалашығы» туралы аталмыш мәліметтер

23В Абдулла Ибн Ридван Дешті Қыпшақ сөзін бұрынғы саяси-географиялық сөз ретінде қолданады. Ибн Ридван осы бағытта Каспий теңізінің солтүстігі мен Қырым түбегі арасында орналасқан аумақты Дешті Қыпшақ деп анықтаған. Автор әсіресе алайда бұл аймақты географиялық және әкімшілік тұрғысында сипаттайтыны анықталынады. Ибн Ридван Алтын Орданың саяси шекарасын жақсы білсе де, ол керісінше Дешті Қыпшақ тұжырымдамасын елдің батыс бөліктері үшін ғана пайдаланды. Каспийден тыс қалған Орталық Азия далалары осы ұғымда айқындалмаған. Қолжазбада бұл аймақ, бұрын Татар ханы Шыңғыс әулетінен ШЖК арқылы татар ханына өткені жайында мәліметтер береді (Ibn Rıdvan, 2012: 43). 10b Осы таваріхте Дешті Қыпшақ атауына кең байтақ және нақты егеменді ел болған 5а кең қалалардан тұратын сұлтанат ретінде мағлұмат беріледі (Ibn Rıdvan, 2012: 29). 8a-22b Ибн Ридван Дешті Қыпшақты тарихи тұрғыда сұлтандар басқарғанын анықтайды. Алайда, мұнда Дешті Қыпшақтың сұлтандарының жерленген шаңырақтары орналасқан (Ibn Rıdvan, 2012: 27-42,43). 10b Сондықтан, мұнда Сұлтан мен Осман империясының тұрғысынан осы аймақтағы білімнің қажеттігі түсіндіріледі (Ibn Rıdvan, 2012: 29). 1a сонымен қатар мұсылмандардың қоныс аударған жері, Дешті Қыпшақтың өзені баяндалған. Бұл аймақ османдықтардың орнына Татар хандарының билігі астында болған. Қырым, Қазан, Азов, Ор, Сарайшық, Калас, Хажы Турхан, Акмесцид, Қазан және Айдаһар 2b қалалары Дешті Қыпшақтың құнды елордалары болып саналады (Ibn Rıdvan, 2012:19-22).

Ибн Ридванның таваріхі ішіндегі Татар, Дешті Қыпшақ және Алтын Орда Тарихы жайында жазылған тараушалары

Ибн Ридван осы бапта Дешті Қыпшақтың саяси шекарасын сызып, аймақтағы Сарайшық тәрізді сауда саттық қалаларды атап өтеді. Бұл сәйкесінше:

(2b) *Pes imdi hafı olmaya ki Deşt-i Kıpçak didükleri kadimden Tatar ta'ifesine mahsus bir vâsi memlekettir ki pâyitahtları Kırım ve Bahçesaray ve Serâcık ve Almsarây ve Gazan ve Azak ve Kal'a-yı Or ve Hacı Turhan ve Ejderhan vilayetleridir. Evvela Nefs-i Kırım bir şehri muazzam ve sevâd-ı âzam* (Ibn Rıdvan, 2012: 22). Теварих ішіндегі Дешті-Қыпшақта орналасқан “Serâcık” атауының қазіргі Сарайшық қаласына сай келетініне күмән тудырады.

Төртінші бапта, Ибн Ридван Алтын Орда ханы Токтамыс пен Эмир Тимур арасындағы соғыстар нәтижесінде Сарайшықтың және т.б. Дешті-Қыпшақ қалаларының жойылуы туралы ақпарат береді.

(4b)..... *vesâir diyarları dahi Temurlenk ile Toktamış Han cenk eylemegin niçe zaman ol diyarlardan emn-ü amân getirilüp halkı muhtâc-ı nân olmagın perâkende ve perişan oldılar. Şimdiki hâlde vilayetleri Akmescid ve Karasu ve Gözleve ve Salâcık ve pâyitaht- ve cây-ı kararları Bağçesaray ve Almasaray dedikleri diyarları kalmışlardır. Hâfiz Muhammed Taşkendi yazdığı üzre ibtidâ Deşt-i Kıpçak'a han olan Şuban Hân ibn Tûni Hân ibn Cengizdir. Ve Şeyh Ahmed bin Ömer bin Arab Şah Ensâri kavli üzre ibtidâ Deşt-e hüküm eyleyen Berge Han ibn Tuni ibn Cengizdir* (Ibn Rıdvan, 2012: 24).

Абдулгаффар Умдет әл-Ахбар (Таварих)

1744 жылы қырымдық Абдулгаффар тарапынан жазылған бұл еңбек моңғол тарихының ең құнды шығармаларының бірі болып және Жошы ұлысы тарихындағы ең маңызды түрік дереккөздерінің бірі болып табылады. Екі бөлімнен тұратын шығарманың бірінші бөлімі Жошы ұлысының пайда болуынан оның таралуына дейінгі кезеңді, ал екінші бөлімінде Қырым хандығының төл тарихын сипаттайды (Abdulgaffar(Translated by Pasaoglu), 2014: 8), (Kafalı, 1976 :11).

Шығарманың авторы қырымдық Абдулгаффардың Жәнібек сұлтанға негізделгені, Қаныбек ханның қызы Бисұлу Хануштың ұлдары, Кукиден және Мамай Бегтен шыққандығы өз тұжырымдарынан белгілі болады. Қырым

хандығында кеңесші қызметін атқарған автор, Селамет Гирай хан кезінде шерифтің әкімшісі болып тағайындалды және бір жыл Қадылық қызметін атқарды. Осы кезеңде өзінің мейманханаға жақындығын тарта алмайтын кейбір кісілердің қызғанышының нәтижесінде ол Соғудақ қамалына жер аударылып, 1747 жылы ол қуғынға ұшыраған кезде осы еңбекті дайындаған (Pasaoglu, 2013: 17).

Абдулгаффар бұл шығармасын жазу мақсатының Шыңғыс ханның тарихына сараптама жасау емес, ал керісінше басты мақсаты Қырымдық хандар және осы хандардың ұрпақтары мен ахуалдары екендігін және Жошы хан және басқа патшалардың ұлдары мен ұрпақтарын анықтау болғанын атап өтеді (Abdulgaffar (Translated by Pasaoglu), 2014: 23)

Осы Теварих басты екі тараушадан құралған, бірақ еңбек ішінде белгілі бір бөлімдер жазылған. Бұл бөлімдерде Хазіреті Адамның дүниеден басталатын жалпы дүние тарихы, Хазіреті Нұх, Пайғамбарлар тарихы, Селжұқтар және Османлы тарихы туралы мәліметтер бергеннен соң, Шыңғыс хан және оның ұлдары, Алтын Орда хандығы, Қырым хандығы, Гирай хан және Мирзалардан кейінгі тарих жайында мағлұматтар беріледі. Әр тарауша үшін пайдаланылатын түп деректер әр бөлімнің басында келтірілген (Abdulgaffar (Translated by Pasaoglu), 2014: 23). Абдулгаффар Шыңғыс хан бөлімінің басында ол ақпарат көздерінен алынған мәліметтерді зерттеп, қақтығыстар бар дереккөздерді зерттеп, ұстағанын, салыстырмалы талдау жасағанын атап өтеді (Pasaoglu, 2013: 17).

Түрік тарихнама дәстүрінің сирек бір бөлігі болып табылатын бұл шығарма, Қырым тарихының жергілікті көздері негізінде жазылған және қолжазбада түп деректер қолданылғаны үшін жоғары мағынада өте маңызды болып табылады. Шығарма сондай-ақ Жошы ұлысының саяси тарихы, Жошы ұлыстарының несеп наамалары және Алтын Орданың құрылымын зерттеу үшін де құнды (Abdulgaffar (Translated by Pasaoglu), 2014: 23).

Умдет ал-Ахбар «Таварих» ішіндегі Сарайшық туралы тараушалар

“259. Бапта” Алтын Орда Ханы Саянның қайтыс болу және Беркенің Хан сайлауы анықталады. Абдулгаффар осы тарауша ішінде Қажы Тархан әл-Нияз риуаятшының айтуынша, Хазреті хан (Султан Беркенің) сегіз сарбазмен бірге Хорезм мен Сарайшыққа келгендігін баяндайды

1 *Müşâvereleri bunda karar itdi ki zümre'-i kâan olan evlâd-ı Tuli'den Hülagü'ye ihbar ve Ulus-ı Cuçi*

2 *güyâ sahibsizdir deyü adet-i Moğol ve resmince iş'ar ve kinsız kılınç ile yakasız gömlek irsal itdiler Hülagü*

3 Кеңес беру нәтижесінде олар Илханлы билеушісі Хұлагуға Жошы ұлтының хансыз қалғанын хабарлау үшін Моңғол ата салты бойынша қынсыз қылыш пен қолайсыз көйлек жіберді.

4 *dahî ammizadeleri ülkesini zabt için asker-i firâvân ve tarîk-i Şirvan'dan revan eyledi imdi*

5 Хұлагу өзінің әскерімен Ширваннан ағасының елін иемдену үшін жолға шықты.

6 *sabık'ül beyan olan babasından tıfıl kalan Berke şehzade bin Cuçi Han avn-ı hûda ile fitrat-ı*

7 Қайтыс болған әкесінен кейін жас кезінде болған Кук ханзадасы және Берке шехзада, Аллаху Тала қамқорлығымен

8 *İslâmiyet üzere olup her nerede bir Muhammedî kimse görürise anınla ülfet ve ayîn-i mecus-u Tatardan nefret*

9 Ол Исламды қабылдап, Мұхаммадты (мұсылман) көрсе, ол онымен кездесіп татулық орнатады да, ал дінге сенбеуші (мекуси) татар тайпаларын аса жек көреді.

10 *ideridi akıbet kendü akrabası ve ülke ümerâsı bunu nazardan iskat vurur idüp mecnundur deyü mehcûr*

11 Берке шехзадтың жеке туыстары мен ақсақалдары оны мұсылман дінін қабылдағаны үшін соны маджнун біліп қаңырап қалғаны

12 *itmeleri hasebiyle bu dahî vilâyet-i Sığânak (Sığınak) tarafına hicret idüp şeyh'ül-'âlem ve mukteday-ı muhterem hazret-i*

13 үшін (ол) Сығанақ вилаятына хиджра идуп (сол жерге жетіп) шейх'уль-Әлем және муктедай-аса құрметті Хазірет

14 *Şeyh Seyfeddin el-Harezmi cenâbına varub inabet ve tahsil-i'ulûm ve mâ'arife-i mübâderet itmişdi lütf-ı*

15 Шейх Сейфеддин Әл-Харезмиге аттанып, варуба инабетті (тәубе) итеріп, білім мен өнер тапқыштықты талап қылды.

16 *hakk ile şeyh-i ba-istihkâk ve sahîb-i keramet-i mutlak olmuşıdı ve asker-i Moğol ise bunun vücudunu*

17 -Хакк пен Шейх-и-ба-фехтак пен Сахиб пен Керамет- и, Моңғол сарбаздары,

18 *adem mesabesinde görüb ve belki hayatını dahî bilmezleridi iş bu esnada İdil padişahının fevt Olduğu*

19 Соны Адам сипатында көріп және, мүмкін, тіпті оның рухани мәртебесін білмейтіндер. Бұл уақытта Еділ Сұлтаны февт(қайтыс) болды.

20 *ve Hülagü tarafına arz olunduğu şüyü' bulduysa şeyh müşarüleyh hazretleri Berke Han'a hitab İtdi ki*

21 және егер бұл вақия (хабар) Хулагуға жеткен болса да, қасиетті Шейх мушарулейдің Берке ханға былай деп жүгінді:

22 *ey ferzend-i ercmen taht-ı ecdadın mahlül ve senin vusûlüne mevkuldür deyücek hazret-i han-ı*

23 Шейх Хазрат, сіздің ұлыңыз, Эй ферзенди-эрджуменд (*ардақты ұлым*) тахт-и эждадың (*Жошы улусын хандығы*) махлул және сенің вусулүнге мевкул (*сенің мәртебеңе лайықты*), *деген*

24 *şeyhe yüz sürüb dedi ki efendim iki cihan devleti senin âsitâne-i saadetindedir İbrahim Edhem tek* Берке шехзада, шейхин қолын сүйіп: «Мырза, Ибрахим Едхемдей екі әлемнің жағдайы сендердің бақыттарында, – деді

25 *terk-i taht ve tâc idüp iftihar ve ibtihad iderim dedi ve aғladı ve şeyh dedi ki yok elbette gidersin*

26 тақтың тақтасынан бас тартып, мен мақтаныш пен ибтихатты айтамын, – деп жылады және шейх айтты, әрине сен барасың

27 *inşallahu tealâ nice dürlü hikmet-i ilahîyye ve mu'cizât-ı Muhammedîyet zuhûruna sebep olur-sun deyü tenbih itdi*

28 Иншаллаху Таала сізді көптеген жақсы ақылды дана-и илахийе және му'жизат-Мұхаммедиялардың пайда болуына себеп болады деп үміттенемін, деп салық берді.

29 *Buhara'dan tedarik görüb azîmet-i Deşt-i Kırçak ve taht-ı İdil eyledi hazret-i şeyh dahî teşyi' iderek*

30 Берке, Хазрат Шейхін колдаумен Бұхарадан көмек алған соң, ұлы Дешт-и-Қыпшаққа келіп Тахт-и Едил (Жошы ұлысын) ханы болып сайланған.

31 *tâ Karakol dedikleri mahalle değın geldi ol yere değın Berke Han rikab şeyh'de piyade yürüdü dirler*

32 Қаракөл деген ауданға жеткенше Берке Ханмен бірге (шейхте рикаб) жаяу жүрді.

33 *ba'de şeyh bedreka-i himmet ve kerâmetini refik idüp avdet itdi Hacı Tarhanlı el-hac Niyaz*

34 баде Шейх бедрека и химмет (өз колдауын) көрсетіп және кераметин Рефик идуп (химмет беріп) сонымен авдет (қоштасты) қылды. Қажі Тарханлы Әл-Хадж Нияз

35 *dedikleri müverrih rivayet iderki hazret-i han sekiz kişi ile yürüyüp Harezme ve ba'de Saraycığa geldi*

36 атындағы баяндаушының айтуынша Берке, сегіз сарбазмен бірге Хорезм арқылы Сарайшыққа келді.

37 *ve kendünüin Berke Han bin Cuçi Han olduğunu izhar itdi yanına ümerâ' ve sayir asker geldiler amma*

38 және өзінің Жошы ұрпағынан Берке хан екенін айқындады. Уиера (Жоғары лауазымды забиттер – Мырзалар) мен сарбаздар келді. Бірақ

39 *Hülagü'ye gönderdikleri haberdan ötürü mütehayyir oldular iş bu esnada asker-i Hülagü'nün Şirvan yolundan*

40 олар Хулагуға жіберген хабар үшін мүтехаййир (өкінгендер) болған. Сол кезде Егер Хулагу мен сарбаздарын Ширванға баратын жолдан

41 *yürüyüp geldiği haberi alındı ise hekes dem beste kalub Berke Han'dan rû-gerdan olmağa rağbet itdiler Berke Han bunlara dedi ki hakk din-i Muhammed ve tarik-i Ahmed'dir inşallah mu'cizât-ı habibullah ve karâmet-i*(Abdulgaffar (Translated by Pasaoglu), 2014: 259).

42 келе жатқандығы туралы хабар келсе, барлығы рү гердан (үнсіз жұлдырғандар) болғандар. Берке Хан оларға шынайы дін – Мұхаммед пен Тариік Ахмед екенін айтты.

“270. Бапта” Тоқтамыс Еділдің қарсы жағалауына шегінуі. Әмір Темірдің Тоқтамыс ханға үлкен Дешті Қыпшақ даласына жорыққа шығуы. Алтын Орда тағына Тоқтамыс ханының орнына Құтлығ Темірдің Дешті Қыпшақ аумағындағы Жошы ұлысының басына келуі жайлы мәліметтер беріледі.

1. *Timur askerine getürdü ve anları Timur'a ta'rif eyledi pes uluğ ordayı basdırarak ahali-i Deşt sinurına*

Тұтқындаған сарбаздар Әмір Темірдің алдына әкелінді. Олар Темірге жолын көрсеткендерімен Ұлы Орданың жері басып алынды да, халық (улыс) Дешті-Қыпшақ шекарасына

2. *Geldiler amma Toktamış Han mesafe-i ba'ide olup asker-i Timur zebun olsun ma'nasına cümle ille rini İdil tarafına*

жеткендер. Сонымен Тоқтамыш, өзімен әмір Темір сарбаздары арасында месафе и баиде (үлкен қашықтық) болғанымен бірге Тимуриттіктерін забун болу (зардап шектіру мақсатымен) үшін өз ұлыстарын Еділ жағына

3. *Göçürdü amma Timur u gayyur terk-i azîmet itmeyüp sahray-ı heyhat ve arz-ı haliyatdan derya gibi akdı işbu*

көшірді, бірақ Әмір Темір даладан терк и азимет (табандылықтан оралмай) қылмай,

сахрей-и-хейхат және арз-и халият Теклиден Дариядай (ағыспен) жетті. Бұл

4. *Azîmetinde Timur'un acayib garaib ihtiyât ve ihtirazları olup tafsilî Zafernamede mezkurdur hasılı*

осы шыдамдылықта Темірдің ерекше және таңқаларлық ғажайыптығы мен шағымдары байқалған. Алайда осы шығындар жайында Зафарнамада тафсір (айтылған) берілген.

5. *Tamamen üç ay sahrada yürüyüp akîbet Ublan Karaman nâm mahallde Toktamış askerine mukabil oldu*

Ол үш ай бойы далада серуендеп, Ублан Караман ауданында (жерінде) Тоқтамыш әскеріне мұқабил (жетті) болды.

6. *Mesbuk bi-mesal olmayan cengler oldu iki taraftan bi-hadd bahadırlar arsa-i helâke düşdüler ve Toktamış askerinden*

Олардың арасында көптеген оқиғалар мен қақтығыстар болды, сонымен екі жағындағы Бахадурдар арса и хелак (жойылғандар) болды. Мәселен Тоқтамыш сарбазы

7. *Mesela Barın Cavlı Beğ başlık gibi nâm-dârlar helâk oldular Temür Kutluk oğlan ve Edigü Beğ zî-şân*

Барын Кавлы Бег сияқты жауынгерлер жойылды. Темір Кутлук баласы және Эдигү Бег зи-шан

8. *İkisi Timur sahib-kıran askerinin ilerüsünden durub Toktamış Han ile itdikleri savaşları Özbekler*

Екеуі Темір (Сахиб-Қырен) дің әскерін алысында тоқталып, Токтемыш-ханмен жасалынған соғыстары өзбектерге қарсы итермелеген.

9. *Meyanında ve tevârih-i sahib'ül-beyanlarında mestûr ve mezkûr ve meşhurdur akîbet'ül-emr Toktamış askerine bozgunluk*

Бұл оқиға теварих Әл-Сахиб Әл-местур және меккүр өз мәлімдемелерінде Әмір Тоқтамыш сарбазға келгенімен белгілі орын және еске алу болып табылады.

10. *Geldi Timur Cihangir Temür Kutluk ve Kunçek oğlanları ve Edigü'ye iller zabtına ve perakendeleri divşirmeye İrsal eyledi*

Әмір Темір Джихангир, Темір Кутлук Кунчек пен Едігудің балаларынан аймақтарды басып алып, бөлінген тайпаларды өз қолдарына алуын бұйырды.

11. *Künçek oğlan bulduğu İlleri Timur cenabına getürdü amma Edigü Beğ Temür Kutluk ile yekdil*

Күнчек баласы өзі тапқан рулық тайпаларды Тимурға әкелді, бірақ Едігу Бег Темір Кутлукпен бірге болып

12. *bulduklarını Cayık Deryasına doğru mese-i bâ'ideye sürdü götürdü Timurlenk avdete*

басып алынған тайпаларды ол алыс қашықтыққа алды (қашықтық-и-баидей) Тимурленк авдете (оралуға шешім қабылдады)

13. *ahenk idüp Edigü'nün itdiği hareketi istimâ' idicek hây haramzade Edigü eyü san'at-ı feza-hat İhdas eyledin deyü teessüf itdiği Zafername'de masturdur.*

Әмір Темір Зафернамада Эдигтің сатқындық екенін байқап, ей харамзаде деп өкінішін білдірген.

14. *Timur'un avdetinden sonra Edigü cem' itdiği illerde Yeğeni olan Temür Kutluğı han idüp ve kendüsü beğ oldu ve asker tertîb eyledi ve*

Темір кеткеннен кейін, Едіге жинаған тайпаларын Темір Кутлукқа берді, оны Дешти-Қыпчактың Ханы деп жариялады және өзі де бей (мырза) болып сарбаздар жинады.

15. *Toktamış dahî İdil Deryasının başında ve ayağında kalan illerden asker cem' itdi amma kârger olamadı Edigü Beğ hanı (Temür Kutluk) il*

Тоқтамыш, Еділдің басынан аяғына дейін созылған қалалардан қаншалықты әскерін жинады, бірақ табысты бола алмады, Едіге Бег (Темір Құтлық)

16. *İçine koyub kendüsü tamamen iki ay Toktamış Han ardından kalmayub akîbet Kara Don nâm nehrin*

өзі екі айлық Тоқтамышты іздеп, содан кейін ақибет Дон өзенінің

17. *Sahilinde irişüb anı tutmak kaydında müzâyaka virdikde nehr-i mezkurun büyük yarlı yerine götürüb*

жағасына келді. Осы аймақты қол астына алғанымен нехр-и мезкурунге (өзеннің ең терең жері) келіп

18. *Hataen atıyla yardan uçub fevt oldu pes Edigü Beğ emir'ül-ümerâ' ve Temür Kutluk Han celâdet*

Ол абайсыздықтан аттан құлап, қайтыс болды. Пес Едіге Бег (Темір Құтлық) желадет

19. *Peyma' temamet Ulus-ı Cuçi'de kâmrân oldılar ve memalik-i mahruseleri vilayet-i Harezme ve Saraycık ve Kırım*

Пейма темамет бұл Жошы ұлысын және мемалык-и-махрусели вилайет и Харезм, Сарайшық және Қырым

20. *Ve Kazak ve Kazan ve Başkurd ve Alatar ve Ejder Han ve Rus ve Bulgar vilayetlerine hükm itdiler birkaç eyyam*

Мен Қазақ, Қазан, Башқұрттар және Алатар және Еджер хан, Орыстармен Булар вилайеттарын қол астына алып бірнеше эйям

21. *Geçüb Temür Kutluk Han vefat itdi Temür ve Polad nâm iki oğlu kaldı ve Temür Kutluk Han'ın*

birader zadesi Şadıbeg Hanı vassiyet-i Temür Kutluk üzere Edigü Beğ han köterdi ve anın yanına gitdi. (Abdulgaffar (Translated by Pasaoglu), 2014: 270).

Өтіп Темір Құтлық Хан қайтыс болды, Темір мен Полад атында екі ұлы қалды, ал Едіге Бег хан Темір Құтлық ханның әкесі Шадибег Хан болып сайланды.

“275. Бапта” Бұл қолжазбада Кейкубат, Нуреддин, Мансур, Гази және Наурыздың Мәскеуге жасаған жорықтары жайлы баяндалады. Сонымен қатар Нуреддин мырзаның Тура қалашығында қайтыс болу оқиғасымен Татар дәстүріне сай Сарай қаласына жеткізіліп, әкесінің қасына жерленуі баяндалады (Tiesenhausen, 1941: 18).

1. *Edigü Beğ Evladı Ahvalidir*

Эдиге Бег улының Ахвалидир (жағдайы жайында)

2. *pes işbu ahvalden sonra cümle iller Muhammed Han'a kalub ana Uluğ Muhammed Han dirler ve Edigü Beğ'in evladı*

пес бұл Ахвалден (оқиғадан) кейін джүмле (бүкіл) Елдер Мухаммед ханға қалуб (тартылып) оған Мұхаммед хан атау берілген және Эдиге Бегтің ұлдары

3. *çokluk idi amma beş aded oğlu meşhurdur ve büyüün adı Keykubad ve ba'de Nureddin ve Mansur ve Gazi*

көп еді, бірақ оның бес ұлы танымал болды, ал үлкенінің аты – Кейкубад ве баде Нуреддин, Мансур мен Гази

4. *ve Nevruz dirleridi ma'rekeden Keykubad ile Nureddin Tûra vilayetine gidüp Başkurd dedikleri halk*

және Наурыз деп білінгендер Ма'рекеден Кейкубад пен Нуреддин, Тура вилаятына жетіп Башкир деген рудың

5. *içine düşdüler ve Mansur ve Gazi ve Nevruz dahî sabık'ül-beyan Şadıbek Han oğlu Gıyaseddin*

білігін алып, алайда Мансур мен Гази және Невруз сабиха'ұл беян (жоғарыда айтылған) Шыдыбек ханның ұлы Гияседдин

6. *Sultan ile mâan Moskov vilayetinde dahil düşdüler ve haylice asker ile gitdiler ve işbu gitdikde Nureddin*

Сұлтанмен олар Мәскеу вилаятына (губерниясына) кіріп, бірнеше сарбаздар барып келгенде Нуреддин

7. *Mirza Tûra vilayetinde iken sabıkan kendinden ziyuk'ün-nefes maraz olmağla müştedd oldu ve vefat itdi ve*

Мирза Тура вилаятын (префектурасын)да болған кезде, зийык-үн нефес (тыныс алуы) болмаумен қайтыс болды және

8. *Keykubad dahî sar'a marazına mübtela olup bir gün suda yaykanuriken sar'a tutub suya gark olur*

Кейкубадта ол эпилепсия болып ауырды. Бір күні ол өзенде шомылатын кезде, қояншық ұстамасы бастады да және суға ғарқ (батып) болып қайтыс болды.

9. *Nureddin Mirza'nın meyyitini Tatar adetince at derisine sarub birkaç inakları anı arabaya koyub*

Нуреддин Мырзаның мәйітін (денесін) татар салты бойынша жылқының терісіне орап, бірнеше сиырлы арбаға салынып

10. *Saray şehrine babaları türbesine götürüriken yolda azîm kış şataşub cümle atları helâk olur böyle*

Сарай қалашығына, ата-бабаларын жерленген кесенесіне қарай жіберіліпті. Сарайға бара жатқан кезде, жолда қара қыс басталып, арбаның барлық жылқылары хелақ (жойылды) болды.

11. *İken harîfler gayret-i cahiliye üzere Seyyid Ali Divan dedikleri şahıs kendüyü arabaya koşub yürürük*

Осылайша, харифтер (қызметкер) ішінен Сейид Али диван деп аталатын адам барлық күш-жігерін жинап, көлікті ары қарай жүргізді де, соны

12. *Her ne Hal isede Saray'a irişdürüb defn itdüler*

Сарай қаласына жеткізіп (Нуреддин Мырзаны) мұнда жерлеген (Abdulgaffar (Translated by Pasaoglu), 2014: 275).

“276. Бапта” Жошы ханның ұлдарының, Орыс ханның немересі Барақ ханның Әмір Едігенің ұлы Мансур мырзаның көмегімен Құтлақ ханның немересі Күшік Мухамед ханның орнына Алтын Орда тағына келуі баяндалады. Сарай қаласындағы Ұлық Мухаметті қаладан қуып, хандығын жариялаған Барақ хан, қысқа уақыттан кейін Мансур мырзаға ашуланып садақ оғымен өлтірді. Барақ хан мұнымен тоқтамай Мансур мырзаға қарасты топтарға тиісті, сол жылы қыс қатты болуына байланысты бұл аймақ халқы суықтан, аурудан, аштықтан қырылды. Қашып құтылған бір бөлігі кішкентай Мухамбет хан мен Мансур мырзаның бауыры Наурыз мырзаның жанына бас сауғалады. Осылайша кішкентай Мухамбет хан және Наурыз мырза Жайық өзенінен өтіп Капанарасы өңіріне келулері туралы баяндалады.

1. *rahat olur idim ümmid iderim aklına ne gelür dedikde merkum ihtiyar dediki Muhammed Han yaşbuta'dır*

Мен ыңғайлы болар едім. Сіздердің ойларыңызға не келеді дегенде, марқұм қария былай деп айтты; Мұхаммед Хан әлі жас түйе болып тұр

2. *Eğerçe hazırda arabağa cekmeğe bolmas amma öziğe rahat bulgay Barak Han küçlü boradur arabağa tartar amma caradıkda seni tizni astına alur bolgay dedi işbu vech üzere temsîl eyledi ya'ni Muhammed Han gerçi devenin gevşegi gibi elyevm arabağı çekmez işine*

Қазір ол Арбаны тартуға дайын емес (хан болуға лайықты емес), бірақ Барақ Хан мықты бора (Құнажын) дур. Арбаны тартады (хан бола алады) бірақ тез сені астына алады,

3. *çokluk yaramaz amma kendine dahî zararı yoktur. Barak Han kavi ve kuvetli erkek devedir arabani ziyade çeker*

бірақ өзіне зияны жоқ. Ал Барақше қызықтыратын күшті ер түйе және – ол арбаны жеңілдікпен тарта алады.

4. *amma devenin sarhoşluk gibi kudurması vaktinde seni ayağı altına alur çiğner dimekdir işbu pîr pîr-tedbîr bu kelâmi*

Бірақ түйе маскүнемдікке шалдыққан кезде, ол сендерді аяғының астына алып шайнайды. Бұл теңбір (сак болушы) келамы

5. *temsîl itse dahî Mansur Mirza kabul itmedi cümle halkıyla Barak Han bin Rus Han tarafına vardı ve anı han*

насихаттаса да Мансур Мирза тіпті келіспеді. Мансур Мырза бұл кеңесті қабылдамай, барлық ұлысымен Барақ бін Урус хан жағына келді де соны

6. *idüip hizmetinde oldu Barak Han'ın mekânı ol vaktide Kazak Yaylağı dedikleri mahallde oluridi ve kendüsü*

хан деп сайлатқаннан соң соның қызметіне кірді. Барақ ханның орналасқан жері Қазақ жайлау деген жерде болды және өзі

7. *şecî ve gayûr han idi dirler pes Mansur Mirza ana varub itâ'at ve her vecihle serfûrû itdi ve kendünün*

Ол шежі (батыл) және гайур (құлшынысты) мінезді хан еді. Пес (Алайда) Мансур Мырза оған барып, мойынсұнды және өз қызметіне кіріп ер қашанда сайлаған еді,

8. *validesinin kardaşı idi Barak Han Mansur'u rak' idüip kendüsü müstakillen memaliği zabt itmek fikrine*

ол әжесінің інісі еді. Барақ Мансур ханын өлтіруді және мемалақты өз бетінше басып алады ойлады.

9. *düşdü yedi aya değın müdara ile yürüdü akıbet bir meclis-i işretinde Mansur'u katl itdi Barak Han*

Ол жеті ай бойы жасырын күтіп ол Мансурды ойын-сауық кезінде өлтірді. Бұдан кейін Барақ,

10. *müstakillen han-ı zî-şân oldu ve Mansur'un biraderi Gazi Mirza ve Nevruz ve sayir hevâdarı Küçük*

хан-зи-шанға айналды (хан болып сайланды), ал Мансурдың кіші баурлары, Гази Мирза мен Навруз,

11. *Muhammed Han yanına fîrar itdiler ve cümle halkı birlik zabt itdi ve işbu illeri gereği gibi zabt eylmeğın hususunu*

Кіші Мұхаммед ханға қашып кетті.

12. *Barak Han Alçın Kabilesinin beği olan Kudud'a müşavere itdikde Kudud adet-i Tatar üzere temsil kurub*

Барақ Хан Алчин тайпасының басшысы Кудудқа Мансурдың тайпалары мен жерлерін басып алу жөніндегі бұйрық (тапсырды) берді. Кудуд адет и татар (Татар ата саны бойынша) мешверетті жинап.

13. *Cevab viridi ve dedikim taş tölek kuşunu turatından ayırmamak senge köngül*

Және ол былай деді: Далаға түсіріліп, өз әлемінде құлаған тас төлек құсты турынан ажырата алмасақ,

14. *Bermes bulgay dedi ya' ni kendü âleminde sahrada perverde olmuş ve semüz olmuş tavşancıl sağan көңіл бермес (бағынбайды), сондай-ақ, егер сахарада (далада) өскен майлы қоян құсты алсаңыз,*

15. *Kuşunu eline girdikde anı zebun idüip evvelki turatından ayırmaz isek ol sana mutî olmaz dimekdir*

кейін соны егер бұрынғы иесінен ажыратпасаң, ол сен үшін мүт (мойнын бурмайды) болмайды деп айтты.

16. *Muradı budur ki halkı malından ayırub fakir iderisek sana serfûrû iderler dimekdir pes Barak Han Mansur'dan*

мурадым (мақсатым), бұл егер біз Мансурдан алынған тайпаларды (ұлысын) өз мүліктерінен бөліп, кедей етіп бөлсек, олар саған бағынады.

17. *Aldığı illeri kış içinde bir bahane ile Harezmi Gölünü geçürüb Kıyan Arkası dedikleri dağ semtine güçürdü*

Пес одан кейін Барақ Хан қыстың сылтауымен марқұм Мансурдың қалған тайпаларды Хarezim көлі арқылы жүргізіп, Киран жотасы деп аталатын тау ауданына қоныс аударды.

18. *Hasıl-ı kelâm bir kışın içinde merkum kabileleri üç kere mezkûr mahalle götürdü ve getürdü ve cümle emvâli helâk olup*

хасил-и-Калам Бір қыстың ішінде үш рет алып, аталған аумаққа зардап шеккен тайпаларды қайтарып қайта оралтты.

19. *Gayet kaht oldu ve fakir oldular ve bunlara isabet iden kahtlık Tatar beyinde darb-ı mesel olup haliya*

Осыдан кейін тайпаның барлық мүлкі соғылып, олар дәрменсіз және мұқтаж болды.

20. *Dahî kaht olurisa Kıyan Kahtı oldu deyü söylenür meşhudur pes Barak Han illere işbu zulm ü eziyyet*

Орын алған бұл ашаршылық Татар Бей үшін ел мәселесіне айналғаны, ал егер тапшылық болса, елді ашаршылықтан жеңетіні белгілі. Пес Барак Хан тайпаларды азаптап, қудалағандықтан,

21. *İtdiye anlardan guruh guruh halk fırar idüp Muhemmed Han'a ve Gazi ve Nevruz'a gider oldular ve bakileri dahî Cayık_Deryası*

тайпалар топтан құтылып, Мұхаммед хан мен Гази мен Неврузқа бет алды. Алайда артта қалғандар Жайық төңірегіне (Abdulgaffar (Translated by Pasaoglu), 2014: 276-277).

Осы тараушада Барак ханның Сарайшық төңірегінде қаза тапқаны жайында мағлұматтар беріледі

1. *yürüyemedikden bir çorasıyla bir tepenin üstünde kalmış bulunub Kıpçak Ayas Beğ başını kesüb han ile*

Жүре алмайтындығынан төбенің басында күтіп тұрған Қыпшақ Аяз Бег, басын кесіп, ханмен

2. *Gazi Beğ huzuruna getürdü buna Saraycık şehrinin dârugalık mansıbının nısfı olan otuz bin altın*

Гази Бектің алдына әкелді. Соған (Аязға) Сарайшық қалашығының Даругалық Мансабын (мәртебесін) нысфын (жартысы) болған 30 мың алтын

3. *beher sene ihsan ve suyurgal olunub eline yarlığı virildi haliya Kıpçak halkının Saraycık dârugasıyuz*

Оған жыл сайын беріліп, қолына ярлығы берілді. Сондықтан қыпшақ халқының әлі күнге дейін Сарайшық даругасымыз

4. *dimesinin sebebi budur iş bu esnada Kurlevut Magreb Beğ dahî mukaddema ma'reke arasında Barağı mecruh itdiğine*

Ол кезде Курлевут Магреб Бей дахі мукаддема мареке арасында Баракты межрух жарақаттағаныңды

5. *işaret ve imtinân iderek bâl-meclislerinde ırladıkda Baraknı atgan barmağım bal tileydür*

түрлі кеңес мәжілістерінде жыртып тастағанын айтқан кезде «Баракты атқан саусағым бал тилейді деп» сұраған

6. *tamağım dirimiş pes ona dahî Ejder Han darugaluğundan hass ta'yin itdiler cümle illeri zabt*

Пес оған Эждер хандығын хассы деп тағайындалған және жұмле иллері забт

Қорытынды

Осман дәуіріндегі түп дереккөздерге қарағанда Дешті Қыпшақ өңірі мен Сарайшық қалашығы туралы мәліметтер уақыт бойынша әр түрлі сәнде жазылған. Осы бағытта жалпы Османлы деректер зерттелінгенде, 1243 жылғы Ильхандармен әңгіме кезінде шайқасқа түскен батыс түріктері (Османдықтар), 1402 жылғы Анкара жеріндегі шайқаста Тимурлдарды (игамен) иеленуімен, Ауылшуктерде Анадолда және осы үстемдік құрған теріс пікірлерге байланысты ерте Осман хроникаларында, Татар тайпалары, Шыңғыс хан және оның ізбасарлары жақсы көрінген жоқ. Шын мәнінде, османдықтардың ресми тарихи құжаттарына басып кіру және жойылу салдарынан Дешті Қыпшақ тайпалары топтары жайында; оларды қатал, қантөгіс кулық, кулықты деген атаулар берілген. Оруч Бей, Ахмади, Шүкрулла тарихтары, Нешр-и Мүнеккумбашы тәрізді османдық жазушылардың хроникаларында осындай өрнектер көп кездеседі. Сонымен қатар, құрылыс кезіндегі кейбір Османды шығармаларында Татар тайпалары туралы керісінше мәліметтер де табылады. Осы бағытта Ашық Пашазадениң Осман империясының негізін қалаған Осман Газидің атасы мен әкесі қатарында қонар – көшпелі татарлар болғандығын анықтаған. XV ғасырдағы классикалық кезең Османлы шежірелерінде біз Дешті Қыпшақ өңірі мен татар халқы туралы жұмсақ өрнектерді көреміз. Осы кезеңде Жібек жолын өз территориясына қосқысы келген Осман империясы, Қара теңіздің солтүстік аймақтарындағы солтүстік дешті қыпшақ тайпаларымен ынтымақтасқан. Бұл ынтымақтастық 1441 жылы Алтын Орда мемлекеті құлағаннан кейін Еділ-Орал аймағында Шыңғыс ұрпағының мүшесі Хажы Гирай негізін қалаған Қырым хандығы арқылы жүзеге асты. 1475 жылы Қырым хандығы Осман Империясының құрамына кіруімен көбейді (Gündoğdu, 2018: 123).

Мақалада зерттелген түпдеректер сол кезден бастап жазылған. Олардың ең алғашқысы Сейди Али Рейстің «Мират'ул Мемалик» атты саяхатнамасы. Сейди Али, Стамбулға қайтып келе жатқан жолда, Хорезм арқылы қазіргі Қазақ жеріндегі Арал теңізі, Батыс Қазақстан өңіріндегі

Дешті Қыпшақ – Сарайшық қалашығына жеткен. Сапар барысында Астраханьды патшалық Ресейдің басып алуына байланысты ол Хорасанға қайта оралып, Ирандық жолмен жүруге мәжбүр болған Сейди Али Рейс шығармасында ол Түркістан хандарының саяси қатынастарын және Түркістанның жалпы әлеуметтік-экономикалық жағдайын сәтті сипаттаған. Саяхатшының Батыс Қазақстан облысынан алған әсерлері, XIV ғасыр Маңғыт пен Қазақ тайпаларының тарихын айқындау үшін маңызы зор. Екінші түптерек болған Сейфи Челебинің саяхатнамасында Қалмақ, Қашқар және Қазақ өңірі жайында мағлұматтар берілген. Шығармада Қазақ атауының пайда болуы, хан сайлау салты, Қазақ сұлтандарын Бухара мен Ташкент үшін күрестері, Қазақ тайпаларының әлеуметтік-экономикалық өмірі мен жерлеу рәсімдері жайында мол ақпараттар берілген.

Сейфи Челеби, қазақ сұлтандарын қашқа деген атауымен белгілеген. Ибн Абдуллах Бин Ридван “*Tevarih-i Deşt-i Kıpçak*” шығармасында XV ғасырдың екінші жартысынан бастап Дешті Қыпшақ хандары және осы өңірде сән болған оқиғалар жайында мағлұматтар береді. Ридван өз шығармасының атауы болған Дешті Қыпшақ сөзін де саяси-географиялық сөз ретінде қолданып, соған тек қана Каспий теңізінің солтүстігі мен Қырым түбегі арасында орналасқан аумақты анықтағаны байқалады.

Ибн Ридван, Алтын Орданың саяси шекарасын жақсы білсе де, ол керісінше Дешті Қыпшақ тұжырымдамасын елдің батыс бөліктері үшін ғана пайдаланғанымен Каспийден тыс қалған Орталық Азия далалары осы ұғымда айқындалмағаны байқалады. Жошы хан және басқа патшалардың ұлдары мен ұрпақтарын анықтау болып табылған Абдулгаффардың Умдет әл-Ахбар (Таварих) шығармасында Алтын Орданың пайда болуынан оның таралуына дейінгі кезең баяндалған. Осы бағытта шығарма ішінде қайтыс болу Беркенің исламды қабылдау және Саянның орнына хан сайлануы, Тоқтаның билік кезені, Әмір Темірдің Тоқтамыс ханға үлкен Дешті Қыпшақ даласына жорыққа шығуы, Алтын Орда тағына Тоқтамыс ханның орнына Құтлығ Темірдің Дешті Қыпшақ аумағындағы Жошы ұлысының басына келуі, Барақ хан және соның Сарайшық қалашығы маңында қаза тапқаны жайлы мәліметтер беріледі.

XV ғасырдың соңына келгенде Ұлы Жібек жолының жойылуы, орыстардың Астарханға қонуы, Орта Азиялық қажылардың Стамбул арқылы қажылық жолының жабылуымен Батыс пен Шығыс Түріктері арасындағы байланыстар жойылды.

*Мақала келесі жоба аясында жарияланды:
«Current research is supported by TUBITAK within the framework of the project Bıdep 2214-a.»*

References

- Abdulgaffari K. (2014). Umdet al-Ahbar, Kngia 1. [Umdet al-Akhbar, volume one] Transkriptsiya, faksimile. Derya Derin Pasaoglu. Institut Istorii imeni Sh. Mardzhani. Tsentr Isledovaniı İstroii Zolotoi Ordy imeni M.A. Usmanova. Series Yazma Miraz Pismenno Nasledie Textual Heritage. Volum 1. Kazan. 8 s.
- Arheologicheskaya Karta Kazakstana [Archaeological Map of Kazakhstan]. (1960). Akademia Nauk Kazaxskoi SSR. Institut İstroii. Arheologii, i Etnografii. Almatı. 137 s.
- Arzyutov N.K. (1950). Otchet o raskopkax proizvedennıx v 1937 godu Na Meste Razvalin Zolotoordinskovo gorod Saraychika [Archeology report of 1937 in the ruins of the Golden Horde city Saraycik]. Izvestia. AN. Kazaxskoi SSR. Ser Arkeologiya. No 67. Vıp 2. Almatı. 126, 134 s.
- Babinger F. (1992). Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri [Writers of Ottoman History and Their Chronicles]. Çev. Coşku Üçok. Kültür Bakanlığı yay. 435. Dünya Edebiyatı Dizisi.6. Ankara. 75 s.
- Barthold V.V. (1966). «*Kuchum Khan*». El. C.V. New Edition. 314 s.
- Battuta İ. (2002). Ebu Abdullah İbn Battuta Seyehatnâmesi [The Travels of Ebu Abdullah Ibn Battuta.]. Perevod. A. Sait Aykut. Yarı Kredi Yayınları. İstanbul. 22.s.
- Gündoğdu A. (2018). «Türk Tarihçiliğinde Cengizli Sorunu» [The Genghisli Question in Turkish Historiography]. Prof. Dr. Vahdet Keleş Yılmaz Armağanı. Ankara. 123 s.
- İbn Rıdvan A. (2012). Tevarih-i Tatar Hânân-i Kadim ve Ahval-i Deşt-i Kıpçak [Tevarih-i Tatar Hanan-i Kadim and Ahval-i Dest-i Kipchak]. Haz. M.A. Erdogdu. S. Uysal. İzmir. 1 s.
- Kafalı M. (1965). Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi [The History of the Cuci Nation According to Ötemish Haji]. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Doktora Tezi 1965). İÜ Ktp. nr 4086. İstanbul. 23 s.
- Kafalı M. (1976). Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri [Establishment and Ascension Period of the Golden Horde Khanate]. Edebiyat Fakültesi Matbaası. İstanbul. 22 s.

Levshin A.İ. (1824). *Opisanie Kirgiz- Kaisatskih Ord Ī Stepey* [Depictions of the Kyrgyz-Kaysak Hordes and Steppe]. *Īstroicheskie Īzvestia, Vtoraya Chast.* Saint Peterburg, *Īzvestia o Drevnem Tatarskom Gorode Saraychike*. Severniy Arxiv. No. 4. Saint Petersburg. 39-75 s.

Livota O., E-PORTUGAL V.B. (1966). *Vostokovodeni v Īzdaniyax Akademii Nauk 1729-1917* Orientalism in the publications of the Academy of Sciences 1729-1917]. *Bibliografiya. Akademia Nauk SSR. Īstitut Narodov Azii. Ot Red.A.N. Kononov.* Moskva. 21-22 s.

Margulan A.H, Akishev K.A., Kadırbaev M.K., Orazbaev A.M. (1966). *Drevnyaya Kultura Tsentral'novo Kazakstana* [Ancient Culture of Central Kazakhstan]. *Kazaxskoi SSR, Alma- Ata.* 10 s.

Matuz J. (1968). *L'ouvrage de Seyfi Ćelebi Historien Ottoman Du XVI' SIECLE* [The work of Seyfi Ćelebi Ottoman Historian XVIIth Century]. *Librairie Adrien Maisonneuve. 11 rue Saint Sulpice Paris.* 17-18 s.

Paşaoğlu D. (2003). *Abdūlgaffar Kırımı'nin Umdetü'l-Ahbar'ına (Umdetü't-Tevarih) Göre Kırım Tarihi* [The History of Crimea According to the Umdetü'l-Ahbar (Umdetü't-Tevarih) of Abdūlgaffar Krimi]. *Ankara Üniversitesi.Yüksek Lisans Tezi.* Ankara. 17 s.

Pegolotti F.B. (1766). *Libro di divisamenti di paesi e di Misuri di mercatanzie e daltre cose bisognevoli di sapere La Pratica Della Mercaruta, Della Decima e Delle Altre Gravezze Tomo Terzo Contenente. E fi Vende Giufeppe Bouchard Librajo* [Book of divisions of countries and Measures of merchandise and other things that need to be known. E fi Vende Giufeppe Bouchard Librajo]. *Francefe in Frienze.* 21 s.

Samashev Z, Cinar S. (2015). «Altın Orda Başkenti Saraycık [Capital of the Golden Horde Saraycık]». *IV. Uluslararası Türk Dünyası Ekonomi Formu. Hitit University. Corum.* 2015. 181 s.

Seydi Ali R. (1894). *Mir'atü'l-Memalik [Mirāt 'ul Mamālik]. Īkdam Dersaadet Matbağası.* Īstanbul. 63 s.

Seyfi Ćelebi D. (2014). *Türkistan ve Uzakdoğu Seyehatnâmesi* [Travelogue:Turkestan and Far East by Deftedar Seyfi Chelebi]. *Yay. haz. Serkan Acar. Selenge yay.* Īstanbul. 11 s.

Tiesenhausen W. (1940). *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlık ve Bitikler* [Yarlik and Plants of the Golden Horde, Crimea and Turkestan Khanates in the Topkapı Palace Museum Archive]. *Bürhaneddin Matbaası.* Īstanbul. 18 s.

Togan Z.V. (1947). *Bugünkü Türk İli: Türkistan Yakın Tarihi* [Turkestan Today: Its Recent History] *Enderun Kitabevi.* Īstanbul. 75 s.

Togan Z.V. (2002). «*Ali Ekber" [Ali Akbar]"*. *Encyclopēdia of Islam. T. DV. İSAM.* Īstanbul. 139 s.

Tolstov S. P. (1958). *Trudı Harezmskoi Arheologo- Etnographiceskoi Ekspeditsii 1949-1952 godu* [Harezim Archeology and Ethnography Expedition in 1949 and 1953]. *Pod. Red. T.A Jdanko. Akademia Nauk. SSR. Arheologicheskie i Etnographiceskie Rabotu Harezmskoi Ekspeditsii. 1949-1953. Seriya 12. Moskva.* 811

Woodhead C. (2012). «Seyfi Ćelebi [Seyfi Chelebi]». *Encyclopēdia of Islam C.37. İSAM.* Īstanbul. 33-34 s.